

Islam en environmental stewardship: een tegenstelling?

Scriptie ter afronding van de bachelor Taal- en Cultuurstudies, hoofdrichting Religie en Cultuur.

Aangeboden aan: dhr. C. Baumgartner en dhr. F.L. Bakker
Departement Religiewetenschap & Theologie, Universiteit Utrecht

Rita van Nierop
3677125
06-12-2014

Inhoudsopgave.

Voorwoord	p. 3
Environmental Stewardship in de joods-christelijke traditie	p. 4
1. Principes die betrekking hebben op de omgang met de aarde	p. 9
2. Seyyed Hossein Nasr, grondlegger van de islamitische ecologische beweging	p. 12
3. Fazlun Khalid, bewustworden van de crisis	p. 16
4. Mawil Izzi Dien, het concept van 'het goede' centraal	p. 19
5. Een vergelijking van ideeën	P. 22
6. Conclusie	p. 25
Bibliografie	p. 26

Voorwoord.

In het najaar van 2013 kreeg ik de kans om Kiribati te bezoeken, een eilandenstaat in de Stille Oceaan. De laaggelegen atollen hebben zwaar te lijden onder de stijging van de zeespiegel en de verwachting van experts is dat het land binnen drie decennia onbewoonbaar zal zijn. Deze dreiging wordt veroorzaakt door antropogene klimaatverandering; handelingen van de mens die grote invloed hebben op het klimaat.¹ De maand die ik er doorgebracht heb en waarin ik gevolgen van de stijgende zeespiegel heb gezien en de verhalen van bewoners heb gehoord, heeft diepe indruk gemaakt.

Diverse plekken zijn al onbewoonbaar geworden. Op wat mangrovebomen na is er niets en als het vloed wordt, stroomt het land onder. Een ander dorp aan de kust wordt nu ernstig bedreigd; tijdens de vloed staan de mensen tot aan hun enkels in het water. De inwoners zijn bang voor wat de toekomst zal brengen, maar ook vastberaden. Een leven in een ander land is ondenkbaar, ze willen sterven op hun geboortegrond. Zij hebben ook een rotsvast vertrouwen in God. De bevolking is voornamelijk christelijk, ongeveer 36% behoort tot de Kiribati Protestant Church (KPC) en 55% tot de Rooms-katholieke Kerk.² Ik heb een zeer vrome bevolking meegemaakt, die er van overtuigd is dat God nimmer zal toestaan dat hun land verwoest wordt, terwijl ze ook iedere dag de ernst van de situatie meemaakt.

De plaatselijke gemeenten van de KPC zijn in dit licht opvallend stil over de thematiek van de klimaatverandering, stijgende zeespiegel en de rol van religie. Zij zijn bang mensen angst aan te jagen met het feitelijke verhaal over klimaatverandering en dat daardoor mensen het vertrouwen in de kerk verliezen en de kerk verlaten. Op nationaal niveau echter, is de kerk veel meer bezig met deze thematiek. Ze probeert het onder haar leden bespreekbaar te maken, de regering te ondersteunen in het internationaal onder de aandacht brengen van de problemen en fondsen te creëren voor het elders opnieuw opbouwen en onderhouden van de kerk. Het zal me altijd bijblijven hoe geloof zichtbaar was in de problematiek, waar op wetenschappelijk gebied vele standpunten te vinden zijn.

---

¹ IPCC Working Group II, *Climate Change 2014: Impacts, Adaptation, and Vulnerability, Chapter 29*, (Yokohama, Japan, 29-3-2014), <http://ipcc-wg2.gov/AR5/report/final-drafts/> (28-7-2014)

² Bureau of Democracy, Human Rights, and Labour, 'International Religious Freedom Report 2007', <http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/2007/90139.htm> (28-7-2014)

Environmental stewardship in de joods-christelijke traditie.

De wereld heeft op dit moment te maken met een ecologische crisis. De problemen, variërend van het uitsterven van diersoorten, tot een stijgende zeespiegel en luchtvervuiling, worden door diverse mensen anders ingeschat. Voor sommigen zijn de problemen op afstand, die de lokale bevolking op korte termijn treffen, belangrijk, voor anderen gaat het om problemen die de hele mensheid, de natuur, de diersoorten en de toekomst betreffen. Robin Attfield, docent filosofie in Cardiff, zegt hierover dat een aanvaardbare ethiek betreffende de ecologische crisis zich richt op individuele belangen van zowel mensen als dieren. "Accordingly environmental problems will consist in problems either for human interests or for the interests of non-human animals, and an acceptable environmental ethic would have these individual interests as its grounds. Indeed those who believe that only sentient or conscious creatures have interests and that having interests is necessary for warranting moral consideration will hold that nothing else has interests on which environmental problems could turn."³⁴

Er worden een aantal oorzaken genoemd voor het ontstaan van deze ecologische crisis. Een die met regelmaat genoemd wordt, komt voort uit religie. John Passmore, een Australische filosoof, beschrijft in zijn boek *Man's Responsibility for Nature* een aantal visies van de mens op de natuur. De eerste visie die hij beschrijft, is die van de mens als despoot. Deze is eeuwenlang dominant geweest. Het is een visie die haar oorsprong vindt in de Bijbel, in het boek Genesis. Daarin staat in het eerste hoofdstuk dat de mens de heerschappij van God krijgt over al dat is op aarde.⁵ Dit kan op twee manieren worden uitgelegd. Enerzijds kan het worden gezien als dat de mens een absolute heerser is, die alleen voor de aarde zorgt in zoverre zij er van profiteert. Anderzijds kan het worden geïnterpreteerd als de mens die is als een herder, die de aarde in een zo goed mogelijke staat wil achterlaten voor God. De eerste interpretatie van deze visie is lang dominant geweest, die van de mens als despoot.⁶ Het impliceert dat de mens de aarde als een gebruiksvoorwerp heeft gezien en heeft genomen wat hij denkt dat hem toekomt. Of, zoals Roger Gottlieb, Amerikaans filosoof, het stelt, zodra de mens voor de aarde het goddelijk eigendom had vastgesteld, kon het de aarde voor het eigen voordeel gebruiken, omdat de mens speciale privileges had gekregen.⁷ Privileges die de mens zich heeft toegeëigend uit onder andere het lineaire tijdsbesef. Het gevolg van deze houding is dat er niet meer werd nagedacht over de gevolgen van het handelen op de lange termijn, alleen de korte termijn was belangrijk.

Lynn White, Amerikaans professor Middeleeuwse geschiedenis, ziet ook belangrijke oorzaken voor het ontstaan van de crisis in het denken en wereldbeeld van de Middeleeuwen. Een lineair tijdsbeeld, waarin God als bekroning van de schepping de mens heeft gemaakt, ligt volgens hem hieraan ten grondslag. De opkomst van het christendom in een setting van animistische religies, al voor de vroege Middeleeuwen, verdrong het beeld dat iedere boom en steen een ziel heeft. Christenen konden zonder emotie de natuur uitbuiten. God had de schepping bekroond met de mens, waardoor de mens een bijzondere relatie had met God, waaruit het idee voortkwam dat het Gods wil was dat de mens de natuur ging gebruiken voor eigen doeleinden.⁸

Lewis Moncrief vult dit punt verder aan, maar gebruikt een culturele basis. Hij noemt de Franse Revolutie in de 18^e eeuw als een belangrijk keerpunt. De revolutie zorgde voor een herverdeling van productiemiddelen en er ontstond een nieuwe sociale mobiliteit. Daardoor kregen veel meer mensen

---

³ Attfield, R., *Environmental Ethics*, (Polity Press, 2006) p. 7

⁴ Daar waar citaten vertaald zijn uit het Engels in het Nederlands, heb ik de vrijheid genomen dat zelf te doen.

⁵ Genesis 1:26, Nieuwe Bijbelvertaling, 2004

⁶ Passmore, J. *Man's Responsibility for Nature* (Gerald Duckworth & Co. Ltd., 1974) pp. 3-27

⁷ Gottlieb, R.S., 'From Nature to Environment', *The Oxford Handbook of Religion and Ecology*, (Oxford University Press, 2006), p. 3

⁸ White, L.T., 'The historical roots of our ecological crisis', *Ecology and Religion in history* (New York: Harper and Row, 1974), p. 4

de kans op toegang tot een hoger welvaartsniveau. Er ontstond meer ruimte om goederen te kopen, wat meer vergde van natuurlijke hulpbronnen.⁹

De tweede ontwikkeling die Moncrief beschrijft, die ook in de 18^e eeuw begint, is de Industriële Revolutie en speelde zich voornamelijk in Engeland af. Door technologische ontwikkelingen werd de productiecapaciteit van de arbeiders vele malen groter, waardoor goederen goedkoper werden en dus voor een breder publiek beschikbaar kwamen. Tegelijkertijd kwam er een migratiebeweging van het platteland naar de stad op gang. De grotere productie en urbanisatie zorgden voor een grote hoeveelheid afval; de natuur kon deze moeilijk verwerken. Dus enerzijds een hogere afvaldruk en anderzijds een groot beroep op natuurlijke hulpbronnen vormden de opmaat voor de ecologische crisis waar de wereld nu mee te maken heeft.¹⁰

Moncrief noemt ook een derde ontwikkeling die hij plaatst in de Verenigde Staten, hoewel deze ontwikkeling inmiddels ook in andere landen valt waar te nemen. Het is het gebrek aan individuele morele verantwoordelijkheid ten aanzien van de natuur. Moncrief neemt een tendens waar om het eigenbelang zoveel mogelijk te bewerkstelligen en daarbij nauwelijks te kijken naar de kosten voor de natuur. Als voorbeeld noemt hij iemand die tegen de plannen van de gemeente stemt om de riolering efficiënter te maken, omdat hij dan meer kwijt is aan belastingen. Daarbij noemt Moncrief ook het enorme vertrouwen van de mens in de technologie, die zoveel problemen op kan lossen en het leven makkelijker kan maken. Maar hij waarschuwt ook. "This optimism exists in the face of strong evidence that much of man's technology, when misused, has produced harmful results, particularly in the long run."¹¹ Het misbruiken van de natuur om het leven gemakkelijker te maken, levert op de lange termijn meer problemen op en heeft geresulteerd in de ecologische crisis waar de wereld nu mee te maken heeft.

Naast de visie op de mens als despoot, beschrijft Passmore nog twee andere visies van de mens op de natuur, die bijna haaks staan op die van de mens als despoot. Een van die visies is die waarin de mens zich ziet als samenwerkend met de natuur, om deze te verbeteren.¹² De natuur is op z'n best als het de behoeften van de mens vervult, waarbij de mens gebruik maakt van de mogelijkheden die het biedt. De natuur wordt op zo'n manier gecultiveerd dat perfectie kan worden nagestreefd en de natuur op deze manier wordt bevrijd van de slechte dingen.

De derde visie noemt John Passmore stewardship, waarin de mens zich ziet als plaatsvervanger¹³ van God en daarom verantwoordelijk is voor de zorg voor de aarde. Het is een oude visie, die valt terug te leiden tot de derde eeuw na Christus, met de leer van Iamblichus, een 3^e eeuwse Griekse neoplatonist. Die zegt dat het de verantwoordelijkheid van degenen met een ziel is om zorg te dragen voor datgene zonder ziel.¹⁴ Het is een taak die vaak afgeleid wordt uit het Bijbelse boek Genesis. Stewardship betekent van oudsher 'zorgen voor in naam van een ander', waarbij die ander vaak landeigenaar was. De nadruk is langzaam verschoven van 'landeigenaar' naar God, en dat brengt verantwoordelijkheden met zich mee voor een veel breder publiek en toekomstige generaties.¹⁵

De Anglicaanse bisschop Hugh Montefiore ziet de taak van stewardship weggelegd voor christenen, die dit doen voor God. Het is een taak die grote verantwoordelijkheid met zich meebrengt ten aanzien van de natuur en het leven op aarde. John Black vult dit punt verder aan door deze taak af te leiden uit het Bijbelboek Genesis. Daar staat dat de mens voor de aarde moet zorgen

---

⁹ Moncrief, L.W., 'The Cultural Basis for Our Environmental Crisis', *Science*, New Series, vol. 170 (1970), p. 509

¹⁰ Idem, pp. 509-510

¹¹ Ibidem, pp. 511

¹² Passmore, J. *Man's Responsibility for Nature*, p. 28

¹³ Passmore gebruikt hiervoor het woord 'deputy', dat zoveel kan betekenen als plaatsvervanger, vervanger en waarnemer, volgend op 'steward', opzichter in dezelfde zin. De mens als 'steward' heeft een actieve verantwoordelijkheid als 'God's deputy'.

¹⁴ Phaedrus 264b, zoals in Passmore, p. 28

¹⁵ Worrell, R. & Appleby, M.C., 'Stewardship of natural resources: definition, ethical and practical aspects', *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 12 (2000), p. 266

en het moet beschermen: “God de Heer bracht de mens dus in de tuin van Eden, om die te bewerken en erover te waken”.¹⁶ De mens is zelfs geschapen naar het evenbeeld van God en draagt in die hoedanigheid zorg voor de schepping rondom hem, op dezelfde manier als waarop God een zorgtaak voor de mensen heeft. Echter, al te vaak is dit geïnterpreteerd als dat de mens de viceregent van God mag optreden en in die hoedanigheid macht en heerschappij mag uitoefenen over de rest van de wereld. Dit betekent dat de mens macht heeft om in te grijpen in de wereld en te beschermen. Ook als de Bijbel erop nageslagen wordt, zijn er meer verwijzingen te vinden naar de mens als dienaar van God dan als rentmeester. De mens dient God, de natuur dient mens en God en daarom is goed rentmeesterschap eigenlijk niet nodig.¹⁷

Op allerlei gebieden, van politiek tot wetenschap, houden mensen zich bezig met de ecologische crisis en vooral datgene dat door mensen is veroorzaakt, de antropogene klimaatverandering. In de loop der jaren is steeds duidelijker geworden dat deze crisis de toekomst van de aarde en de mensheid ernstig bedreigt. Er wordt gezocht naar oplossingen. De politiek probeert bijvoorbeeld regels in te stellen voor het beperken van de uitstoot van broeikasgassen, terwijl de voortschrijdende technologie met nieuwere technieken komt, zoals schonere auto's. Ook vanuit de religieuze hoek is er aandacht voor deze crisis, zoals in de joodse en christelijke tradities. In deze traditie is de term *stewardship* of *rentmeesterschap* redelijk bekend en is onder andere door Passmore en Montefiore beschreven. De mens heeft een verantwoordelijkheid om te zorgen voor de aarde en daarmee de aarde te behouden voor de toekomst. Met name de protestants-christelijke kerken hebben in de 19^e eeuw veel invloed gehad op het ontwikkelen van *rentmeesterschap*, waarvan de nadruk later vooral werd gelegd op *rentmeesterschap* voor de aarde. Dat kwam door het instellen van tienden: een tiende deel van je inkomen moest je afstaan aan de kerk, omdat de aarde van God was en dus wat je verdiende in feite ook van God was.¹⁸ Immers, de aarde behoort bovenal toe aan de schepper en de mensen staan daarin in de relatie van *rentmeester*, dan kun je je de volledige opbrengst van de aarde voor jouw niet in z'n geheel toe-eigenen. In de joodse en christelijke kringen is *environmental stewardship* al redelijk uitgewerkt. Maar hoe zit dit in de islam? Immers, zoals William French, docent christelijke ethiek aan de Universiteit van Chicago, aangeeft, het christendom deelt met het judaïsme en de islam een aantal fundamentele geloofswaarheden. God zou de mens de heerschappij over de aarde hebben gegeven.¹⁹ Wat betekent dit dan voor de interpretatie van het concept '*rentmeesterschap*' in de islam?

Een eerste oppervlakkige zoektocht op het internet maakt duidelijk dat de islam zich bezighoudt met zorg voor de aarde. Er is in Nederland zelfs een stichting die zich hiermee bezighoudt, Stichting Groene Moslims en ook internationaal zijn er islamitische organisaties die zich inzetten voor sociale rechtvaardigheid, zoals het ICNA Council for Social Justice, Green Muslims en het Islamic Foundation for Ecology and Environmental Sciences (IFEES). Bij de zoektocht komen diverse islamitische denkers bovendien, een naam die opvalt is die van Seyyed Hossein Nasr. Dat maakt direct duidelijk dat er vanuit islamitisch perspectief iets over de ecologische crisis valt te zeggen. Hoe zit het dan met *rentmeesterschap*? Is dat vergelijkbaar met de visie die Passmore beschrijft? Of baseren moslims een strategie om de crisis aan te pakken op andere principes? De hoofdvraag van het onderzoek dat is uitgevoerd, is dan:

In hoeverre is 'environmental stewardship' van belang in de manier waarop de islam zich presenteert op het gebied van natuur en milieu?

Er is gebruik gemaakt van literatuuronderzoek om deze vraag te beantwoorden. Aan de hand van drie islamitische denkers, te weten Fazlun Khalid, Seyyed Hossein Nasr en Mawil Izzi Dien, zal ik

---

¹⁶ Genesis 2:15, Nieuwe Bijbelvertaling

¹⁷ Passmore, J., *Man's Responsibility for Nature*, p. 28-32

¹⁸ Welchman, J. 'A Defence of Environmental Stewardship', p. 300

¹⁹ French, W., 'Ecology', *The Blackwell Companion to Religious Ethics* (Oxford: Blackwell, 2004), p. 470

onderzoeken hoe het concept rentmeesterschap vorm krijgt binnen de islam, of juist niet. Er is gekozen voor deze drie denkers, omdat zij invloedrijk zijn op dit gebied. Nasr wordt gezien als een grondlegger van de ecologische, islamitische beweging en andere denkers baseren zich op zijn werk. Khalid en Izzi Dien zijn recente denkers met een activistisch karakter. Khalid is tevens oprichter van IFEES, een instituut dat de ecologische crisis bestudeert vanuit islamitisch perspectief.

Vragen die een rol spelen bij het beantwoorden van de hoofdvraag, zijn: hoe zien deze denkers de oorzaken van de ecologische crisis? Welke toekomstvisie hebben zij? Hoe zien zij de bijdrage van islam aan de toekomst van de crisis? Welke principes hanteren zij hierbij?

Deze vragen zijn van belang voor het beantwoorden van de hoofdvraag, omdat ze een beeld schetsen van het perspectief van de hieronder besproken denkers. Als niet duidelijk is wat zij als oorzaken van de crisis zien, kan het kader van hun toekomstvisie en de rol van de islam onduidelijk worden. Zij zouden dan oplossingen en een toekomstbeeld kunnen schetsen die niet relevant zijn voor het beantwoorden van de hoofdvraag.

Ik zal allereerst de gehanteerde begrippen verder toelichten. Daarna maak ik een begin met de visie van de drie islamitische denkers, door vier principes nader toe te lichten, die veelvuldig door deze denkers gebruikt worden en die ik relevant acht voor mijn analyse. Deze principes zijn *tawhid*, de eenheid van Allah, *fitra*, het scheppingsprincipe, *mizan*, balans en *khilafa*, rentmeesterschap. Seyyed Hossein Nasr komt dan als eerste aan het woord, gevolgd door Fazlun Khalid en Mawil Izzi Dien. Ik zal proberen te schetsen wat zij als oorzaken zien van de crisis en hoe de islam volgens hen een bijdrage kan leveren aan de potentiële oplossing. De vier principes spelen een belangrijke rol in de analyse van deze schetsen. Daarna ga ik proberen de ideeën van deze denkers met elkaar te vergelijken om de hoofdvraag te kunnen beantwoorden. In de conclusie wil ik verder op bovenstaande vragen ingaan, om uiteindelijk de hoofdvraag te beantwoorden.

Toelichting begrippen

Stewardship wordt in het Nederlands vaak vertaald met rentmeesterschap. Environmental stewardship betekent dan zoveel als rentmeesterschap van het milieu of de natuurlijke omgeving van de mens. Marcello di Paola is docent en onderzoeker aan de LUISS Universiteit in Rome. Hij hanteert de volgende definitie van environmental stewardship.

“ES can be defined as a role of guardianship characterised [sic] by self-restraint and the exercise of a variety of moral and intellectual virtues (like loyalty and prudence). This role is to be performed by every human being who is or will ever inhabit the earth; its object is understood to be nature.”²⁰

Vrij vertaald heeft het begrip volgens Di Paola vooral betrekking op het managen van het menselijk gedrag, en dan vooral het eigen gedrag, zodat de aarde voor toekomstige generaties behouden blijft. Hierbij is het nodig om zichzelf terughoudend op te stellen en morele waarden te hanteren.

Voorbeelden van deze waarden zijn onder andere trouw, rechtvaardigheid en integriteit. Het is een rol die niet door een ander wordt opgelegd, maar voor iedereen is, voor de rest van zijn leven.²¹ Ook Welchman komt met een definitie. “Environmental stewardship is the responsible management of human activity affecting the natural environment to ensure the conservation and preservation of natural resources and values for the sake of future generations of human and other life on the planet, together with the acceptance of significant answerability for one’s conduct to society.”²²

Welchman gaat eveneens in op het menselijk gedrag dat de aarde beïnvloedt, maar betreft het nog meer op de huidige generatie die het gedrag moet managen voor de toekomstige generatie. Die toekomstige generatie is niet alleen een generatie mensen, maar al het leven op deze aarde. Di Paola benoemt het ethische aspect daarvan, door een bepaalde nadruk te leggen op morele waarden. Baseren we ons dan deze definities van Welchman en Di Paola, dan komen we tot een mijns inziens allesomvattende definitie van environmental stewardship: Environmental stewardship is het op een

---

²⁰ Di Paola, M., ‘Environmental Stewardship, Moral Psychology and Gardens’, *Environmental Values*, 22 (2013), pp. 504-505

²¹ Welchman, J. ‘A Defence of Environmental Stewardship’, *Environmental Values*, 21 (2012), p. 299-300

²² Idem, p. 303

verantwoordelijke manier managen van het menselijk gedrag door morele waarden, gedrag dat betrekking heeft op de natuurlijke omgeving van de mens, om het voortbestaan van de aarde en behoud van natuurlijke hulpbronnen te garanderen voor toekomstige generaties mensen en ander leven op planeet aarde, een taak die is weggelegd voor iedere mens en die mens legt verantwoording af aan de maatschappij.

Het begrip ecologie is afgeleid uit het Grieks en bestaat uit twee delen. 'Oikos' betekent 'huis', 'logos' betekent 'woord'; 'ecologie' betekent dan zoveel als 'het woord van het huis'.²³ "Huis' moet in deze context breder opgevat worden dan het dak dat we boven ons hoofd hebben, het gaat om de omgeving waarin we leven. Een meer wetenschappelijk bruikbare definitie vinden we bij C. J. Barrow. "Ecology: study of the structure and function of nature. The study of relationships between organisms of different species with each other and with biological, physical, and chemical components of the environment in which they live."²⁴ De ecologische crisis betreft dan een crisis in de diverse elementen in de leefomgeving van organismen.

Enkele punten van aandacht.

Environmental stewardship betekent in het Nederlands zoveel als rentmeesterschap voor de natuur. De term wordt afwisselend in het Nederlands en Engels gebruikt, met name om de leesbaarheid te vergroten, waar het in het Nederlands wel voornamelijk beperkt zal worden tot 'rentmeesterschap'. Hier en daar worden verder Arabische termen gebruikt, de spelling daarvan is afgeleid uit de gebruikte literatuur.

De begrippen 'natuur', 'aarde' en 'milieu' worden omwille van de leesbaarheid door elkaar gebruikt. 'Natuur' kan meerdere betekenissen hebben, zoals 'iemand's aard', maar in deze scriptie betekent het bovenal 'dat deel van de wereld dat niet geschapen is door mensen'.²⁵ Ook milieu heeft betrekking op 'dat deel van de wereld dat niet gecreëerd is door mensen'. Aarde kan staan voor de aardbol waarop wij leven, maar wordt hier in dezelfde context gebruikt als natuur, 'dat deel van de aarde dat niet door mensenhanden gemaakt is'.

Waar verder 'hij' staat voor 'de mens' of 'God', mag vanzelfsprekend ook 'zij' gelezen worden. Waar 'wij' staat, wordt meestal de mens in het algemeen bedoeld.

---

²³ Poritt, J., *Seeing green* (Oxford Publishers, 1984), p. 3

²⁴ Barrow, C.J., *Developing the environment* (Londen, 1995), p. 24

²⁵ Krebs, A. *Ethics of Nature: A Map* (Berlijn, 1999) p.9

1. Principes die betrekking hebben op de omgang met de aarde.

Seyyed Hossein Nasr, Fazlun Khalid en Mawil Izzi Dien hanteren een aantal in de islamitische traditie veelvoorkomende principes die te maken hebben met de omgang met de aarde, te weten *tawhid*, *fitra*, *mizan* en *khilafa*. Deze principes, die zij afleiden uit de Koran, *Hadith* en *Sunna*, geschriften over het handelen van de profeet Mohammed en zijn uitspraken, vormen een islamitische zienswijze op environmental stewardship. *Khilafa* kan weliswaar worden vertaald met environmental stewardship –ook al is dat een enigszins vrije vertaling - maar kan niet los worden gezien van de overige principes. Deze vormen een toelichting op waarom *khilafa* belangrijk is en waar de verantwoordelijkheid van mens om voor de aarde te zorgen vandaan komt. *Khilafa* benadrukt de speciale verantwoordelijkheid van de mens om voor het milieu te zorgen, waarbij de andere drie principes meer een waarom vormen. Tegelijkertijd voegen zij een eigen karakter toe aan *khilafa*, een karakter dat duidelijk religieus geïnspireerd is. De principes zijn als het ware opgelegd door Allah en daarmee lijkt rentmeesterschap vooral een morele plicht te zijn die voortkomt uit het gebod van Allah.

De principes worden in het volgende verder toegelicht, waarna ze worden gebruikt in de analyse van wat Nasr, Khalid en Izzi Dien willen zeggen over environmental stewardship in de islam.

Tawhid.

Het principe van de *tawhid* is de fundamentele opvatting dat de schepper Allah één geheel is uit wie alles voortkomt. Daarmee zegt het ook dat de schepping een eenheid is met een natuurlijke orde, waarvan de mens intrinsiek deel uit maakt.²⁶ Al het leven dat in deze eenheid op aarde is, is echter wel onderworpen aan Allah en daarvan wordt verwacht dat het zijn wil uitvoert. Inspiratie voor het geloof kan worden opgedaan door de natuur te observeren, want daarin zijn de tekenen van de wil van Allah te vinden. Daarvoor is een heelheid van de schepping nodig.²⁷ Als er heelheid is van de schepping, betekent het dat er harmonie is. In een geharmoniseerde relatie met Allah is de mens op zijn best, een goede moslim. De mens maakt intrinsiek deel uit van de schepping, heelheid van de schepping betekent ook heelheid van de mens en heelheid in relaties. De relatie tot Allah, de relatie tot anderen, relatie tot de schepping, zoals Allah het bedoeld heeft. De huidige situatie betekent niet dat men geen goede relatie kan hebben met de schepper, maar de relatie wordt beter door goed te zorgen voor het milieu.

Othman Abd-ar-Rahman Llewellyn, Saoedische milieukundige, voegt er nog aan toe dat elke vorm van leven uniek en onvervangbaar is, een wonder dat naar zijn maker verwijst. Elk wezen aanbidt op eigen wijze zijn schepper, ook al wordt het door de mens lang niet altijd begrepen. Deze intrinsieke waarde wordt nog aangevuld met een instrumentele waarde, volgens Llewellyn. Het wezen is deel van het ecosysteem en draagt op eigen wijze bij aan het welzijn van het geheel.²⁸

Fitra.

Fitra is het scheppingsprincipe en hangt nauw samen met *tawhid*. Het geeft de natuur van de schepping aan en de plaats van de mens binnen deze schepping. De mens is geschapen door Allah en moet zich onderwerpen aan zijn wetten, net zoals de gehele schepping. Als wij pogingen doen om de schepping naar onze hand te zetten, dan vernietigen we onszelf, zo waarschuwt Khalid.²⁹ De wetten die Allah voor de mens en natuur gemaakt heeft, zijn er niet voor niets, want daardoor blijft de aarde in stand. Menselijke handelingen kunnen dermate schade toebrengen aan deze wetten, wanneer niet in lijn hiermee gehandeld wordt, dat het uiteindelijk kan leiden tot de ondergang van de mens.

---

²⁶ Khalid, F., 'Islam, Ecology and Modernity: An Islamic Critique of the Root Causes of Environmental Degredation', in: Foltz R.C., *Islam and Ecology*. (Harvard University Press, 2003), p. 315

²⁷ Said, A.A. & Funk, N.C., 'Peace in Islam: An Ecology of the Spirit', in: Foltz, R.C., *Islam and Ecology*, pp. 157-158

²⁸ Foltz, R.C., 'Islamic Environmentalism: A matter of interpretation', in: Foltz, R.C., *Islam and Ecology*, pp. 188-189

²⁹ Khalid, F., 'Islam, Ecology and Modernity', pp.315-316

Saadia Khawar Khan Chisti, onderwijskundige en islamologe, benoemt een '*fitra* model', afgeleid van de sharia. "In accordance with the *Shari'a* a *fitra* model advocates regulation that encourages the altruistic behavior of humans toward their fellow humans, other living co-communities, and the nonliving environment."³⁰ De stam van het woord *fitra* heeft te maken met het schenken en ontstaan van leven en daarmee is *fitra* voor de mens ook iets om zelf aan bij te dragen aan dat geschenken leven. De sharia kan hierin ondersteuning bieden, door regulering van ethiek.

Mizan.

Mizan is het principe van het evenwicht, de balans. Allah heeft de wereld geschapen en alles een plek gegeven in een komische orde. Alle onderdelen dragen bij aan een natuurlijk evenwicht.³¹ Alleen aan de mensen heeft hij een capaciteit gegeven om te begrijpen, de rede en het verstand. De rest van de schepping heeft zich onderworpen aan de natuurlijke wetten en alleen de mens kan, door de kracht van de rede van bepaalde door Allah gecreëerde wetten pogen te beïnvloeden. Maar de natuurlijke wetten zijn wel bedoeld om ook de mens in toom te houden, om zowel zichzelf als de rest van de schepping te behouden.³² De mens moet daarom voortdurend zorgen dat de kosmos in balans blijft. S. Nomanul Haq, docent aan de Rutgers University en University of Pennsylvania, zegt zelfs dat de mensheid het aan Allah verplicht is om de *mizan* niet te verstoren.³³

Khilafa.

Khilafa is een concept dat in het Arabisch stewardship uitdrukt.³⁴ *Khalifa* is de term voor de mens als rentmeester, dat vaak wordt vertaald met viceregent, plaatsvervanger van God op aarde. Meerdere verzen in de Koran omschrijven de rol van de mens op aarde als die van de *khalifa*, en neemt daarmee een bijzondere plaats in de relatie tot de schepper Allah.³⁵ *Khalifa* kan ook een politieke dimensie bevatten, in deze scriptie ga ik slechts in op die aspecten van *khalifa* die in de context van milieu en ecologische crisis van belang zijn.

Llewellyn noemt *khilafa* een verantwoordelijkheid voor mensen om te dienen. De mensheid heeft van Allah een groot vermogen gekregen om goed te doen en daar komt de verantwoordelijkheid uit voort.³⁶ Seyyed Hossein Nasr, islamitisch filosoof, voegt eraan toe dat viceregentschap alleen kan worden uitgevoerd als de mens zich onderwerpt aan de wil van Allah. De Koran staat niet toe, zo zegt Nasr, dat de mens de natuur overheerst, zonder haar tegelijkertijd te beschermen. Dat is de rol van de mens als steward.³⁷ Ook Haq benadrukt dat de mens niet in een moreel vacuüm leeft om maar te doen met de aarde wat hij wil, maar, en dan haalt Haq de middeleeuwse islamitische jurist Ibn Tamiyya aan, de aarde is geschapen met meer redenen dan het dienen van de mens. Anders dan de christenen en de joden, zo zegt Haq, dragen moslims niet de last van een goddelijk bevel om de aarde te overheersen. Er staat in de Koran immers dat die overheersing alleen aan Allah toebehoort.³⁸

De groepen levende wezens, geschapen door Allah, zijn dus in een kosmische orde geschapen, waar ook de mens deel van uitmaakt. De mens heeft van de schepper een speciale taak gekregen, die van *khalifa*, en men is daarom, ieder als *khalifa* individueel medeverantwoordelijk voor het welzijn

³⁰ Khawar Khan Chisti, S., '*Fitra: An Islamic Model for Humans and the Environment*', in: Foltz, R.C., *Islam and Ecology*, pp. 77-78

³¹ Nomanul Haq, S., '*Islam and Ecology: Toward Retrieval and Reconstruction*', in: Foltz, R.C., *Islam and Ecology*, p. 132

³² Khalid, F., '*Islam, Ecology and Modernity*', p. 316

³³ Nomanul Haq, S., '*Islam and Ecology*' p. 127

³⁴ Khalid, F., '*Islam, Ecology and Modernity*', p. 316

³⁵ Khalid, F., *Idem*, p. 316

³⁶ Foltz, R.C., '*Islamic Environmentalism*', pp. 190-191

³⁷ Nasr, S.H., '*Islam, the Contemporary Islamic World, and the Environmental Crisis*', in: Foltz, R.C., *Islam and Ecology*, p. 97

³⁸ Nomanul Haq, S., '*Islam and Ecology*', pp. 132-133

van de aarde. Deze verantwoordelijkheid is begrensd door persoonlijke kennis en kunde, maar die verantwoordelijkheid negeren is niet wat van een *khalifa* verwacht wordt. Juist groeien in het geloof is goed voor de taak van stewardship, omdat men door spirituele ontwikkeling de *mizan* leert doorzien.³⁹

---

³⁹ Khawar Khan Chisti, S., *'Fitra'*, p. 76

2. Seyyed Hossein Nasr, grondlegger van de islamitische ecologische beweging.

Seyyed Hossein Nasr werd in 1933 in Teheran, Iran geboren. Op jonge leeftijd ging hij wonen in de Verenigde Staten, waar hij afstudeerde in de natuurkunde, gevolgd door een studie filosofie en een master geologie. Hij promoveerde in 1958 aan de universiteit van Harvard in de wetenschapsgeschiedenis, waar hij ook de studie Arabisch oppakte. Nasr keerde hierna terug naar Iran, waar hij filosofie en wetenschapsgeschiedenis doceerde. Hij specialiseerde zichzelf in de islamitische filosofie. Ten tijde van de Iraanse Revolutie in 1979 verhuisde hij terug naar de Verenigde Staten, waar hij nu nog steeds woont en doceert aan het departement Religiewetenschappen van de George Washington University.⁴⁰ Hij heeft veel boeken en artikelen gepubliceerd over de islamitische filosofie en levenswijze. Een bekend werk van hem heeft betrekking op de ecologie, *Man and Nature: The Spiritual Crisis of Modern Man*⁴¹. Mede door dit werk zou hij wel gezien mogen worden als een van de grondleggers van de huidige islamitische ecologische beweging; in vrijwel alle relevante literatuur die ik bestudeerd heb, wordt namelijk voortgeborduurd op zijn denken en dit boek.

Nasr signaleerde naar eigen zeggen al vroeg de voortekenen van een ecologische crisis die de mensheid diep zou treffen. Spirituele waarden werden uit het oog verloren en de blinde ontwikkeling van de moderne industrie zou de dood betekenen van de wereld zoals we die kennen. Hij heeft zich er daarom voor ingezet om mensen aan te sporen met oplossingen te komen die op islamitische leest geschoeid zijn. Hoewel er steeds meer bezorgde stemmen klinken, worden deze nog vaak overstemd door andere. Hij vraagt zich af hoe islamitische stemmen meer gehoord kunnen worden.⁴²

Oorzaken van de ecologische crisis.

Nasr ziet de oorzaken van de crisis in de houding van vooral westerse landen waar het antropocentrisme, de mens die zichzelf centraal stelt in het wereldbeeld, steeds meer het denken van mensen beïnvloedde. Sinds de Renaissance is de mens meer en meer op zichzelf gaan vertrouwen om wetten en regels te maken, in plaats van de goddelijke wetten en regels te volgen, en heeft daarbij de relatie met de natuur uit het oog verloren. Er werden geen redenen meer gegeven waarom de mens zorg voor de schepping moest dragen, welke verantwoordelijkheid de mens draagt voor de natuur om zich heen.⁴³ De houding van de mens ten opzichte van de natuur veranderde. De natuur werd een 'gebruiksvoorwerp', bedoeld om de behoeften van de mens te bevredigen. Deze behoeften werden steeds groter, gecreëerd door wat hij noemt 'geïstitutionaliseerde hebzucht', in tegenstelling tot de houding 'tevreden zijn met wat je hebt'.⁴⁴ De waarden van de schepping raakten ondergeschikt aan de behoeftebevrediging van de mens, waardoor de balans doorsloeg richting een ecologische crisis.

Obstakels voor een islamitische aanpak van de crisis.

Nasr beschrijft een aantal obstakels die hij ziet voor de implementatie van een islamitische aanpak van de ecologische crisis. Het eerste obstakel dat hij noemt, is de Westerse dominantie op het gebied van moderne wetenschap en technologieën. Er is een gezondere, groeiende wereldbevolking door de moderne geneeskunde en nieuwe industrieën dragen bij aan de opwarming van de aarde. Maar die dominantie biedt ook macht voor wie het in handen heeft; die macht ligt in het Westen. Omdat de ontwikkelingen zo snel gaan, hebben de islamitische landen geen kans om die ontwikkelingen bij te houden en te verwerken. Daarom zou men in de islamitische landen een vrij passieve houding hebben in het zelf ontwikkelen van de benodigde kennis voor de moderne technologieën – ze

---

⁴⁰ Nasr Foundation, 'About Seyyed Hossein Nasr', <http://www.nasrfoundation.org/bios.html> (1-8-2014)

⁴¹ World Wisdom, 'Seyyed Hossein Nasr's life and work', <http://www.worldwisdom.com/public/authors/Seyyed-Hossein-Nasr.aspx> (1-8-2014)

⁴² Nasr, S.H., 'Islam, the Contemporary World', pp. 85-88

⁴³ Schwencke, A.M., 'Seyyed Hossein Nasr, Traditionalism, Islamic Esotericism & Environmental Ethics', <http://media.leidenuniv.nl/legacy/thesis-ba-schwencke-sh-nasr-and-environment-version-030909.pdf> (1-08-2014), pp. 23-24

⁴⁴ Nasr, S.H., zoals geciteerd in: Schwencke, A.M., 'Seyyed Hossein Nasr', pp. 24-25

verwachten die kennis te krijgen uit het Westen - en in die situatie is het moeilijk om de islamitische principes toe te passen op de globale economie. "They [de islamitische landen, RvN] seem to have neither the insight nor the courage and will to create an Islamic economic order in which the Islamic view of the relation of human beings to the natural environment would be central. And, being at the receiving end, they are even less prepared than the highly industrialized countries to ameliorate, to some extent at least, the negative effects of modern technology."⁴⁵

Een tweede punt dat Nasr als obstakel ziet, is dat de agenda voor nieuwe technologieën bepaald wordt door het Westen. De islamitische landen kunnen de veranderingen bijna niet bijhouden, laat staan invloed uitoefenen op de agenda – zij kunnen ook niet beïnvloeden welke nieuwe technologieën ontwikkeld worden en hoe. Ze worden gedwongen om mee te doen in de nieuwe technologieën en zien om te gaan met de consequenties. Het is lastig om zowel dit spel mee te spelen, als islamitische principes toe te passen.⁴⁶

Op een praktisch niveau ziet Nasr migratie als een obstakel. Grote groepen mensen verhuizen van het platteland naar de stad, waar ze afgesneden zijn van hun traditionele leefomgeving. Hun houding ten opzichte van de natuur verandert sterk daardoor. Zij voelen geen verbondenheid met hun natuurlijke omgeving in de stad, waardoor ze er niet meer zorgzaam voor zijn.⁴⁷

Een vierde punt dat Nasr aandraagt, is het toepassen van westerse modellen om oplossingen te zoeken voor sociale en economische problemen waar islamitische landen mee te maken hebben. Omdat ditzelfde ook gebeurt met betrekking tot oplossingen voor de ecologische crisis, is er geen ruimte voor een islamitische stem.

Een ander punt is het gebrek aan (westerse vormen van) democratie. De autocratische bestuursvorm in veel islamitische landen onderdrukt een sterke oppositie tegen het regeringsbeleid. Ecologische bewegingen kunnen niet functioneren als ze kritiek hebben op de plannen van de regeringen, waardoor het lastig is om richting te geven aan het beleid. Als er groepen zijn die wel zoeken naar hervormingen, dan hebben deze groepen over het algemeen geen aandacht voor de islamitische leer wat betreft de natuur.⁴⁸

Het laatste obstakel dat Nasr ziet, is het gebrek aan bewustzijn bij de *ulama*, de moslimgeleerden. Er zijn diverse historische redenen, zoals het leiden van de mensen op het rechte pad als de moslims werden aangevallen door christenen, waardoor er geen aandacht was voor de ecologie. Ook nu, nu er langzaam meer aandacht komt voor deze crisis, zijn de *ulama* zich onvoldoende bewust van de ernst van de problemen. Zij besteden in hun leer aandacht aan andere zaken. Hun invloed op de bevolking is groot, dus als zij zich openstellen voor wat de islam mensen leert op dit gebied, dan kan er veel veranderen, aldus Nasr.⁴⁹

Hoe verhouden de obstakels zich tot de principes?

Nasr gaat diep in op het principe *tawhid*, de eenheid van Allah, uit wie alles voortkomt. De Koran leert de mens, over de heiligheid van de natuur en de wezens die op aarde leven. Alle diersoorten aanbidden Allah en hebben een directe relatie met hem, daarom mogen we ze niet vernietigen, ook omdat ze door hem geschapen zijn. De uniekheid van elk wezen is een wonder van de schepper. De relatie met Allah kan worden verbeterd door de natuur ook als spirituele inspiratiebron te zien. "[Nature] is above all the abode of spiritual presence and source for the understanding and contemplation of divine wisdom. Our need for nature is not only to feed and shelter our physical bodies, but also and above all to nurture our souls."⁵⁰

Terwijl de natuur ook als spirituele inspiratiebron kan dienen, werd er (te) weinig aandacht besteed aan het welzijn van de natuur, waardoor deze bron van inspiratie minder waard wordt of zelfs

---

⁴⁵ Idem, p. 88

⁴⁶ Nasr, S.H., 'Islam, the Contemporary World', p. 89

⁴⁷ Idem, p. 89-90

⁴⁸ Ibidem, p. 91-92

⁴⁹ Ibidem, p. 92-93

⁵⁰ Ibidem, p. 96

wegvalt. Heelheid van de natuur zorgt dat de mens een betere moslim kan worden, waarbij de verplichtingen die voortkomen uit de principes als *tawhid* beter uitgevoerd worden.

Fitra komt ook bij Nasr duidelijk naar voren. De mens maakt onderdeel uit van de schepping, en heeft daardoor een bepaalde positie meegekregen. Urbanisatie is voor Nasr een probleem dat het principe *fitra* –zoals die nu is - bedreigt. Door urbanisatie worden de mensen afgesneden van hun traditionele leefomgeving en wordt de plaats die zij innemen in de schepping anders. Nasr lijkt zelfs te willen suggereren dat mensen zich daardoor nauwelijks meer bewust zijn van *fitra* en wellicht zelfs, in mindere mate van *tawhid*. Immers, met een veranderde positie in schepping en daarmee een andere levenshouding ten opzichte van de schepping, kunnen deze principes niet meer goed begrepen worden. Daarmee dreigt het verlies van respect voor elk uniek wezen, dat een wonder is van de schepper en dus voor Allah zelf.⁵¹ Omdat Nasr pleit voor het zich bewust zijn van de islamitische leer op het gebied van ecologie, lijkt dit verlies van respect een soort doembeeld te zijn, waar hij probeert de mensen voor te waarschuwen.

De *mizan*, balans in de schepping, is volgens Nasr verloren gegaan, anders zou de wereld nu niet met een ecologische crisis te maken hebben. Hij beargumenteert dat er lange tijd zeer weinig aandacht is geweest voor ecologie; om diverse redenen is de aandacht voor aspecten van het leven ongelijk verdeeld geweest, waarbij de natuur een ondergeschikt kind was. Omdat Nasr de natuur beschouwt als zelfs een noodzaak voor spiritualiteit, is het herstellen van de balans noodzakelijk. *Khilafa* is het principe dat kan bijdragen aan het herstellen van de principes. Nasr draagt een aantal concrete oplossingen aan, waarbij voor hem centraal staat dat de natuur beschermd dient te worden. Het vergroten van het bewustzijn van de taak die Allah de mens heeft opgelegd door hem als *khalifa* aan te duiden wat nodig is. Concreet kan vooral de *ulama* bijdragen aan het verspreiden van kennis hierover, een taak die lang uit het oog verloren is.⁵² De mens kan zich volgens Nasr in zijn rol als *khalifa* ontwikkelen, door te groeien in geloof. Daar is een spanningsveld tussen wat hij hier zegt en over de *mizan*. De mens heeft immers de natuur nodig om zich spiritueel te kunnen ontwikkelen – met andere woorden, door de natuur te beschermen, groeit de mens in het geloof, waardoor hij een betere *khalifa* wordt, maar daarvoor moet de mens beginnen met beschermen van de natuur.

Als je kijkt naar de noodzaak van de natuur voor spirituele ontwikkeling, die er volgens Nasr is, dan heeft de mens zijn taak als *khalifa* verzuimd. De rol die Allah aan de mens heeft toebedeeld, heeft hij niet herkend, maar het is voor Nasr niet te laat om deze taak weer te omarmen. Als de mens zich weer bewust is van zijn taak, gaat het met de aarde ook de goede kant op en verbetert de relatie met Allah.

Khilafa nader uitgewerkt.

Nasr werkt het begrip *khilafa* verder uit door het concreet te maken. Hij geeft een aantal punten waar de moslims aan moeten werken om stand te houden in de huidige ecologische crisis. Het begint volgens hem met het bekritisieren van de Westerse wereldvisie, die islamitische landen blind overnemen. Die visie kan in contrast staan met de leer van de islam waar het sociale rechtvaardigheid betreft en dus moeten moslims de Westerse wetenschap en technologieën niet blindelings overnemen. Als dat gebeurd is, als de islamitische wereldvisie weer voorop staat, dan moet de leer op zo'n manier geformuleerd zijn dat het voor alle moslims begrijpelijk is. Dan kan het in het dagelijks leven gaan doorwerken op alle niveaus. Ze kunnen het leren door onderwijs, cursussen in zowel het moderne als traditionele onderwijs kunnen volgen. Zeker voor religieuze leiders noemt hij dit onderwijs belangrijk, omdat zij het vervolgens kunnen overbrengen aan anderen.⁵³

Daarnaast is er een taak weggelegd voor niet-gouvernementele organisaties die langzamerhand opkomen in de islamitische landen. Ook zij moeten de ecologische crisis op de kaart zetten, tezamen

---

⁵¹ Ibidem, p. 89-90

⁵² Ibidem, p. 92-93

⁵³ Nasr, S.H., 'Islam, the Contemporary World', pp. 99-102

met de aanpak van sociaaleconomische problemen. Het werk van deze organisaties moet worden ondersteund door individuen die zich bewust zijn van het probleem, om een grotere mate van bewustzijn te creëren bij de overheid. De overheid kan dan bijvoorbeeld kiezen voor alternatieve technologieën, in plaats van blindelings te kiezen voor de technologieën die Westerse landen aandragen.⁵⁴ Hij pleit voor het bewustzijn van moslims voor *khilafa* en bijbehorende principes, een bewustzijn dat hij op deze manier hoopt te bereiken.

Herstellen van de mizan.

Nasr levert een stevige kritiek op de moderne Westerse wereldvisie, die hij als een oorzaak ziet van de ecologische crisis. Het Westen is zo dominant in het toepassen van nieuwe technologieën dat islamitische landen grote moeite hebben om het bij te benen. Het enige dat zij doen, is het overnemen van deze technologieën, zonder tijd te hebben en te nemen om zich af te vragen of het aansluit bij islamitische normen en waarden. Ook nemen deze landen kritiekloos de door het Westen aangedragen oplossingen voor sociaaleconomische problemen over. Hierdoor is er veel minder ruimte om met oplossingen te komen voor de ecologische crisis.

In de oorzaken die Nasr ziet voor de crisis zit het doorslaan van de *mizan*, de balans tussen mens en natuur. Consumentisme en antropocentrisme hebben ervoor gezorgd dat de mens de rechten van de natuur en levende wezens, rechten die zij van Allah hebben gekregen, uit het oog verloren zijn. Deze rechten zijn ondergeschikt geraakt aan de wetten en regels die de mens voor zichzelf gemaakt heeft en de *mizan* is daardoor aangetast.

Een belangrijk deel van de oplossing zit volgens Nasr in het onderwijs. Er moet ruimte worden gecreëerd om de mensen op alle niveaus te onderwijzen in de principes van de islam ten aanzien van de natuur. Dit moet gebeuren in zowel modern als traditioneel onderwijs, waarbij een taak is weggelegd voor religieuze leiders. Deze leiders hebben een dermate grote invloed, dat zij een grote rol kunnen spelen in het onderwijzen van anderen. Dit onderwijs moet mensen stimuleren om Westerse modellen niet meer kritiekloos over te nemen, zodat er aandacht is voor mens en natuur. De *mizan* moet worden hersteld.

---

⁵⁴ Idem, pp. 102-103

3. Fazlun Khalid, bewustworden van de crisis.

Fazlun Khalid werd in 1932 in Colombo, Sri Lanka geboren. Als jonge man verhuisde hij naar Groot-Brittannië, waar hij zijn carrière begon als technicus in de Royal Air Force (RAF). Na zijn carrière bij de RAF ging hij in een fabriek werken, waar hij zich als vakbonds lid inzette voor een multiraciale werkvloer. Door deze ervaringen wilde hij zich meer gaan inzetten voor mensen en hij werd maatschappelijk werker. Vanuit dit werk werd hij gevraagd voor de Race Relations Board, die later opging in de Commission for Racial Equality. Vanuit deze functie belandde hij bij de Mensenrechten Commissie, waar hij de allereerste zaak onderzocht die voor de commissie werd gebracht.⁵⁵ In zijn carrière ontwikkelde hij een bijzondere interesse voor wereldwijde problematiek, zoals armoede, racisme en ecologische crises. Hij zag een gemeenschappelijke deler in al deze problemen, namelijk dominantie. Dominantie vanuit Westerse landen over andere landen, dominantie van rijken in de politiek en dominantie van de mens over de natuur. Toen hij er op een conferentie over de ecologische crisis achterkwam dat de stem vanuit de islamitische gemeenschap zeer zwak was, besloot hij er iets aan te doen. Hij begon met een masterstudie Islam en redigeerde enkele jaren later een boek over islam en ecologie.⁵⁶ Dat laatste betekende een grote stap voorwaarts in zijn carrière, waardoor hij in 2007 door *Grist* werd uitgeroepen tot een van de 15 meest invloedrijke eco-theologen ter wereld.⁵⁷ *Grist* is een Amerikaans online tijdschrift van een ecologische non-profit organisatie.

Hij richtte tevens IFEES op in 1994, de Islamic Foundation for Ecology and Environmental Studies. Dit instituut houdt zich bezig met het bewustmaken van moslims van hun ecologische normen en waarden door trainingsprogramma's, het beheren van natuurlijke bronnen op islamitische wijze en het ontwikkelen van netwerken van islamitische ecologische activisten.⁵⁸

Versnelling van de geschiedenis

Een theorie waar Khalid zich veel mee bezighoudt, is die van de versnelling van de geschiedenis. Dat houdt in dat veranderingen steeds sneller op elkaar volgen, waardoor de wereld er in korte tijd heel anders uit komt te zien. De veranderingen die de moderne samenleving hebben gemaakt tot wat zij nu is, zijn ontstaan dan wel beïnvloed door onder andere de industrialisatie, de opkomst van het kapitalisme en het ontstaan van de natiestaten. Deze veranderingen hebben geleid tot een exponentiële groei van het gebruik van fossiele hulpbronnen. Khalid ziet dit als een belangrijke oorzaak voor het ontstaan van de huidige ecologische crisis.⁵⁹

Hij ziet tevens een verband met het heffen van rente over geldleningen. De rente heeft de hebzucht aangewakkerd en niet geleerd om slechts te nemen wat iemand toekomt. De Koran verbiedt het vragen van rente⁶⁰, wat wel wordt gezien als het creëren van geld uit het niets. De rente zorgt voor een exponentiële groei van geld, die hij vergelijkt met de exponentiële groei van het gebruik van natuurlijke hulpbronnen. Het extra geld dat de rente oplevert, wordt vervolgens gebruikt om de levensstandaard te verhogen, bronnen te exploiteren en nieuwe industrieën op te zetten. "This is how we finance ecological collapse", zegt Khalid hier over.⁶¹ Ook Foltz signaleert eenzelfde denkwijze bij andere moslimdenkers op het gebied van de natuur.⁶² Hij zegt daarover het volgende. "The problem is not, it is argued, that humans as a species are destroying the balance of nature, but rather that *some* humans are taking more than their share. If, in accordance with the Qur'anic

⁵⁵ IFEES, 'About IFEES – The Founder', <http://www.ifees.org.uk/the-founder> (16-11-2014)

⁵⁶ Khalid, F. & O'Brien, J. (eds.), *Islam and ecology*. (Cassell Publishers Limited, 1992)

⁵⁷ Grist, '15 Green Religious Leaders', <http://grist.org/article/religious/> (10-6-2014)

⁵⁸ IFEES, 'Our Strategy', <http://www.ifees.org.uk/our-strategy> (10-6-2014)

⁵⁹ Khalid, F., 'Islam, Ecology and Modernity', pp. 307-311.

⁶⁰ Koran 2:275-276, *De Koran online*, <http://www.moslim.co/online-koran/online-koran-lezen-nederlands/86-soerat-2-al-baqarah> (16-11-2014)

⁶¹ Idem, p. 313

⁶² N.B. in dit essay noemt hij niet over welke denkers hij het heeft. Dit betekent ofwel dat hij het over alle denkers heeft, hoewel dit mij onwaarschijnlijk lijkt, ofwel dat zijn argument hier wat in het luchtledige blijft hangen. In combinatie met Khalid heeft het mijns inziens voldoende kracht.

prohibition of interest-taking (*riba*), the interest-based global banking system is eliminated, then there will be no more environmentally destructive development projects, and there will be plenty of resources for all.”⁶³ Het verbod op het heffen van rente in de Koran komt er hier op neer dat een mens slechts het deel mag nemen waaraan hij voldoende heeft, wat hem toekomt.

Mens en natuur.

Khalid signaleert een veranderde perceptie van hoe de mens zich ziet in verhouding tot de natuur. Dat ligt volgens hem ingebed in een seculiere, wetenschappelijke levensvisie, die opkomt in de moderne tijd. Met deze verschuiving veranderde de mens van onderdeel van de natuur in een jager die tegenover zijn natuurlijke omgeving staat. Deze verschuiving is, samen met welvaart, een van de oorzaken van de ecologische crisis, stelt hij.⁶⁴ De wetenschap voelt geen waardeoordeel, omdat het neutrale kennis produceert. Wetenschap beschrijft hoe dingen zijn, het legt mysteriën bloot. Religie daarentegen biedt een moreel systeem met normen en waarden. Ze geeft ook een beschrijving van de natuurlijke wereld, maar gaat vervolgens een stap verder, omdat ze laat zien hoe ons leven verbonden is met de krachten van de aarde. Religie leert ons, zegt Khalid, hoe we ons deel kunnen nemen van wat ons toekomt en hoe we terug kunnen geven aan de natuur door er respect voor te hebben.⁶⁵

Environmental Stewardship.

Khalid spreekt zich duidelijk uit voor de rol van de mens en de verantwoordelijkheid van de mens in de ecologische crisis. De veranderingen die de moderniteit met zich mee heeft gebracht, hebben hier aan bijgedragen. Er zijn zelfs twee oorzaken die Khalid ziet als belangrijk voor het ontstaan van de ecologische crisis. Het eerste is de toegenomen welvaart en de rol die het heffen van rente daarin speelt, waarbij iets uit niets gecreëerd wordt. Het tweede is de verandering in de houding van de mens ten opzicht van de natuur; de mens heeft zich boven de natuur geplaatst. Khalid ziet echter voor religie en specifiek voor de islam, een rol weggelegd om de aarde te behouden. De islam biedt volgens hem een kans om de menselijke verantwoordelijkheid in dit geheel te gebruiken en Khalid verbindt dit expliciet aan de vier principes *tawhid*, *fitra*, *mizan* en *khilafa*. De *tawhid*, het eenheidsprincipe, herinnert mensen aan hun schepper, die tevens schepper is van de aarde. De mens maakt intrinsiek deel uit van het ecosysteem en is net zoals de rest van de schepping onderworpen aan de wetten van Allah. Het scheppingsprincipe, *fitra*, wijst ons erop dat als wij ons niet aan die wetten houden, we onszelf zullen vernietigen, omdat we de balans, *mizan*, uit het oog verliezen. De wetten vormen het morele systeem, waarvan Khalid signaleert dat de focus verschoven is naar een seculier wetenschappelijke wereldvisie. Dat noemt hij een ‘amoral vision’⁶⁶, omdat volgens hem de wetenschap alleen de aarde kan beschrijven. Tevens wijst hij op een islamitische wet om de balans in stand te houden, namelijk het verbod op het heffen van rente. Rente maakt hebzuchtig, dan verliest men de balans.

Khalid lijkt met zijn verhaal over het heffen van rente te willen stellen dat de *tawhid* uit het oog verloren wordt. Andere zaken, materiële zaken, nemen een grote plaats in het bewustzijn in, in plaats van dat Allah de schepper is, waardoor dat principe niet meer zo centraal staat in het leven van mensen. Maar Khalid beschouwt het wel als een leidend principe, omdat dit *tawhid* mensen herinnert aan hun schepper. De mens maakt intrinsiek deel uit van het ecosysteem en is – daardoor – onderworpen aan de wetten ervan.

Daarom heeft de mens te maken met *fitra*, het principe dat de mens aan deze wetten onderwerpt.

---

⁶³ Foltz, R.C., ‘Islamic Environmentalism’, p. 255

⁶⁴ Khalid, F., ‘Islam, Ecology and Modernity’, p. 301

⁶⁵ Idem, p. 305

⁶⁶ Ibidem, p. 305

Het meest gaat Khalid in op het principe *mizan*. Hij legt een verband met het verbod op het heffen van rente, *riba*, omdat rente zorgt voor een verstoring van de balans. Het creëren van iets uit niets zorgt ervoor dat de geldbalans uit evenwicht raakt. Zo is het volgens Khalid net zo met de aarde. De exponentiële groei van geld en daarmee van welvaart, heeft geleid tot een groei in het bezit van materiële zaken, toegenomen consumptie. Omdat de grondstoffen voor deze consumptie uit de natuur worden gehaald, in toenemende mate, raakt het evenwicht van de natuur verstoord. De mens is de balans van de natuur uit het oog verloren, heeft zichzelf boven de natuur geplaatst. Het is niet voor niets, zo pleit Khalid, dat de islam een verbod kent op het heffen van rente. Dat is om de balans in stand te houden en daarmee oog voor de aarde te behouden.

Khilafa, rentmeesterschap, is de heilige taak die Allah aan de mensen heeft opgelegd. Alleen de mens heeft een vermogen gekregen om te redeneren en draagt daarom verantwoordelijkheid voor het eigen handelen. Als *khalifa's*, stewards, draagt de mens zorg voor de schepping van Allah en daarom zal de mens zich aan zijn wetten moeten houden. De mens moet zich bezinnen op zijn taak, want daarin ligt een verplichting aan Allah.

4. Mawil Izzi Dien, het concept van 'het goede' centraal.

Mawil Izzi Dien werd in 1948 in Bagdad, Irak geboren. Hij studeerde islamitisch recht, eerst aan de universiteit van Bagdad, later aan de universiteit van Manchester, Groot-Brittannië. In 1983 heeft hij bijgedragen aan de eerste moderne verklaring over conserveren vanuit een islamitisch perspectief.⁶⁷ Dat deed hij naast zijn werk als adviseur voor de Saoedische regering op het gebied van ecologie. In de jaren '90 schreef hij een invloedrijk essay, 'Islamic Environmental Ethics, Law and Society', dat door veel westerse ecologen als normatief werd gezien voor het islamitische perspectief op ecologie. Daardoor werd hij beschouwd als een prominent denker op dit thema.⁶⁸ Nu werkt hij als docent islam aan de Universiteit van Wales.

Bescherming van de natuur.

Izzi Dien noemt de islam een manier van leven en die manier verwacht volgens Izzi Dien van mensen dat zij de natuur beschermen. Hij somt een aantal redenen op, waarom het natuurlijk leefmilieu geconserveerd moet worden vanuit het standpunt van de islam.

Allereerst, is het milieu een schepping van God. Alle natuurlijke hulpbronnen zijn een teken van wijsheid en andere krachten van de schepper. Daarnaast moeten mensen, of nog specifiek moslims, de aarde beschermen, omdat zij op die manier de wezens beschermen die elk op hun eigen wijze God loven en dienen. Dit staat in de Koran, dat alle wezens God aanbidden. "De zeven hemelen en de aarde en degenen die daarin vertoeven prijzen Zijn heerlijkheid. En daar is niets dat Hem niet met de lof die Hem toekomt verheerlijkt; doch gij begrijpt hun verheerlijking niet."⁶⁹ Ten derde zijn er wezens aangewezen door de moslimgeleerden, de *ulama*, die volgens hen een bijzondere bescherming verdienen.

Ten vierde is de islam als levenswijze gebaseerd op het concept van het goede. Daarom mag verwacht worden dat moslims de natuur beschermen als men doorheeft dat deze bescherming intrinsiek goed is.⁷⁰ De mens heeft van Allah een ziel gekregen die onderscheid kan maken tussen goed en kwaad. Als mensen goed doen, zullen ze succesvol zijn. Daarentegen, als mensen slecht handelen, zullen ze geen succes hebben. Goed handelen is een fundament van de islamitische ethiek. In een meer praktische zin betekent het dat goede en slechte daden bijgehouden worden en bij elkaar opgeteld c.q. van elkaar afgetrokken worden. De mate van goed handelen bepaalt de relatie met Allah.⁷¹

Daarnaast, dat is het vijfde punt, zijn alle relaties tussen mensen gebaseerd op de concepten van rechtvaardigheid en omzien naar elkaar, niet op materieel of economisch winstbejag.⁷² Dit wordt in de Koran benadrukt⁷³, vooral omdat God de mens als beschermheer voor dieren en natuur heeft aangesteld. De verantwoordelijkheid die dit met zich meebrengt, kan alleen worden volgehouden door diegenen die de goddelijke wetten volgen.⁷⁴ Dit is ook het laatste punt dat Izzi Dien aanvoert, dat alleen mensen de verantwoordelijkheid van God hebben gekregen om voor de aarde zorg te dragen.⁷⁵

Het eerste punt dat hij hierboven heeft aangedragen, natuurlijke hulpbronnen zijn een teken van de wijsheid van de schepper Allah, werkt hij verder uit in het boek *Environmental Dimensions of Islam*. De islamitische wet heeft een veelheid aan regels opgesteld die bescherming bieden aan de schepping. Dit valt samen onder het begrip *hurma*, dat de heiligheid van het werk van Allah uitdrukt.

---

⁶⁷ IUCN, 'Islamic Principles for the Conservation of the Natural Environment (IPCNE)', 1983

⁶⁸ Foltz, R.C., 'Izzi Dien, Mawil Y. (1948-)', zoals in: Taylor, B. (ed), *Encyclopedia of Religion and Nature*, vol. 1, (Bloomsbury Academic, 2005)

⁶⁹ Koran 17:44, 'Koran online', (16-11-2014)

⁷⁰ Izzi Dien, M.Y., 'Islam and Environment: theory and practice', *Journal of Beliefs & Values: Studies in Religion & Education*, 18, 1, (2006), pp. 48-49

⁷¹ Izzi Dien, M.Y., *The Environmental Dimensions of Islam*, (The Lutterworth Press, 2000), pp. 91, 94

⁷² Izzi Dien, M.Y., 'Islam and Environment', pp. 48-49

⁷³ Koran 16:90, 'Koran online', (16-11-2014)

⁷⁴ Izzi Dien, M.Y., *The Environmental Dimensions of Islam*, p. 92

⁷⁵ Izzi Dien, M.Y., 'Islam and Environment', pp. 48-49

Alles, van dieren tot bomen en water, heeft *hurma*. Dieren mogen niet zomaar worden gedood, er zijn zelfs speciale regels voor het slachten. Ook een bron heeft een *harim*, een gebied dat niemand mag aantasten.⁷⁶

Izzi Dien gaat concreet in op het systeem van waterverdeling in de islam. Er zijn regels opgesteld, gebaseerd op het principe dat water voor iedereen toegankelijk moet zijn. Iedereen moet ervan kunnen profiteren, mits een ander er geen schade van ondervindt. Daarbij haalt hij een *hadith* aan, waarin staat dat mensen water, vegetatie en vuur altijd moeten delen. Volgens bepaalde regels voor het interpreteren van deze wetten, geldt dit voor alle elementen die ermee verbonden zijn. Dus voor water gaat het om alle soorten bronnen en de toegang ertoe, voor vegetatie alle soorten planten en voor vuur om alle mineralen en brandstoffen. Het verdient dus allemaal dezelfde passende behandeling en bescherming. Dit heeft er mee te maken dat alles op aarde dezelfde God aanbidt. Deze God heeft aan mensen de verantwoordelijkheid gegeven om voor de schepping te zorgen.⁷⁷ Dit is mijns inziens een concept dat dichtbij rentmeesterschap voor de natuur in de buurt komt. De mens heeft de zorgende verantwoordelijkheid ontvangen voor natuurlijke hulpbronnen, waarbij morele waarden om de hoek komen kijken. Veel aspecten van de gehanteerde definitie van rentmeesterschap komen naar voren. 'Environmental stewardship is het op een verantwoordelijke manier managen van het menselijk gedrag door morele waarden, gedrag dat betrekking heeft op de natuurlijke omgeving van de mens, om het voortbestaan van de aarde en behoud van natuurlijke hulpbronnen te garanderen voor toekomstige generaties mensen en ander leven op planeet aarde, een taak die is weggelegd voor iedere mens en die mens legt verantwoording af aan de maatschappij.' Het systeem van waterverdeling doet een beroep op de morele waarden en managet het gedrag met als doel toegang tot water voor iedereen, nu en in de toekomst. Indien mensen waterbronnen eerlijk delen, dan getuigt dat van het afleggen van verantwoording aan de maatschappij – er wordt niet meer genomen dan iemand toekomt.

Ali Mohammed Al-Damkhi, docent Environmental Studies aan de universiteit van Koeweit, vult het punt van Izzi Dien verder aan. God heeft alles wat op aarde gemaakt is, ter beschikking van de mens gesteld, waardoor de mens zich ook kan richten op contemplatie, aanbidding en waardering van schoonheid, naast de primaire levensbehoeften. Maar hij plaatst er onmiddellijk een waarschuwing bij. "The right to use such resources includes an obligation on a human being's part to conserve them both quantitatively and qualitatively. There is no indication in Qur'an or in *Hadith* that such resources may be usurped by one group of people over another for its own solitary use as is done now by some modern 'developed' societies."⁷⁸ Natuurlijke hulpbronnen moeten eerlijk gedeeld worden door mensen, al naar gelang hun behoeftes. Dit moet gedaan worden om de toekomst van de aarde niet in gevaar te brengen.

Hoe verhoudt Izzi Dien zich tot de principes?

Ook bij Izzi Dien speelt het concept *tawhid* een rol. De eenheid en vereniging van Allah zorgen ervoor dat niemand kan optreden als machthebber voor hem, niemand kan macht uitoefenen over een ander. Alle leven op aarde valt onder de goddelijke macht, waardoor de natuur integraal deel uitmaakt van het bestaan. Mensen hebben daarom gelijkwaardige toegang tot hulpbronnen, maar dragen ook zorg voor het voortbestaan ervan. Hij legt hier ook meer nadruk op als hij het heeft over de islam als levenshouding, die gebaseerd is op het concept van het goede. Als men op de juiste wijze streeft naar het zich zo goed mogelijk eigen maken van deze levenswijze, dan verbetert de relatie met Allah. Dit is een van de uitgangspunten van *tawhid*.

Anders dan Khalid en Nasr legt Izzi Dien weinig nadruk op de principes *fitra* en *mizan*. Het zoeken naar balans klinkt nog het meest door in het delen met elkaar, rechtvaardigheid en omzien. Daar zijn

---

⁷⁶ Izzi Dien, M.Y., *The Environmental Dimensions of Islam*, pp. 90-91

⁷⁷ Izzi Dien, M., 'Islam and the Environment', pp.55-56

⁷⁸ Al-Damkhi, A.M., "Environmental Ethics in Islam: principles, violations, and future perspectives", *International Journal of Environmental Studies*, 65, 1 (2008), p. 14

relaties op gebaseerd en als je dit als mens hanteert, werk je aan het zoeken naar balans. Zoals water eerlijk verdeeld moet worden, in balans met wat de mens en natuur nodig hebben, zo moeten ook andere hulpbronnen rechtvaardig verdeeld worden.

Fitra komt bij Izzi Dien niet expliciet naar voren. Het lijkt voor hem een bijna vanzelfsprekend principe te zijn, in lijn met *tawhid*.

Het principe *khilafa* werkt Izzi Dien wel verder uit. Daarbij citeert hij een vers uit de Koran, dat 'de aarde voor u is geschapen' (43:10). Het 'voor u' is een woord dat geen beperking kent, bijvoorbeeld de beperking van een individuele persoon of leden van een bepaalde groep en daarom kan volgens Izzi Dien uit dit vers worden afgeleid dat de aarde niet voor één generatie wezens is geschapen, maar voor alle. De mens is geschapen om als verzorger op te treden.⁷⁹ De mens legt verantwoordelijkheid af aan Allah, hij zal beoordelen hoe de taak is vervuld. Dat de mens de rol van *khalifa*, steward, heeft toebedeeld gekregen, is geen recht, maar een voorrecht.⁸⁰ Daarmee bedoelt hij dat de mens deze rol verkregen heeft boven alle andere wezens, de mens bevindt zich wat dat betreft in een bevoorrechte positie. Die bevoorrechte positie brengt een verantwoordelijkheid met zich mee ten opzichte van de andere wezens.

Er is wel enige controverse rondom het begrip, volgens Izzi Dien. Het woord *khalifa* heeft de connotatie van 'viceregent'. Dat impliceert dat de mens de taak van *khalifa* alleen hoeft uit te voeren als Allah niet aanwezig zou zijn, wat niet mogelijk is, omdat hij altijd aanwezig is, alomtegenwoordig. Hij is niet aanwezig in de wereld op dezelfde manier als de mens, maar als een entiteit in het geheel. Een betere, duidelijkere term is *istikhlaf*, wat zoveel zegt dat de mens als afgevaardigde van Allah op de wereld is, en zij zijn instructies uitvoert. Als de mens dan ook de *tawhid* toepast, dan is het een perfect mens. Die onderwerping aan Allah is volgens Izzi Dien de ontbrekende schakel tussen de Westerse filosofie en de islamitische visie. Deel van die onderwerping is de zorg voor de natuur, die deel uitmaakt van het systeem dat geen geweld mag worden aangedaan. Mensen hebben de verantwoordelijkheid van *khalifa* of *istikhlaf* gekregen van Allah, of zelfs zelf op zich genomen, zo interpreteert Izzi Dien de Koran⁸¹, om voor de aarde te zorgen. De aarde mag geen geweld worden aangedaan, ze is immers geschapen door Allah.

---

⁷⁹ Izzi Dien, *The Environmental Dimensions of Islam*, pp. 74-75

⁸⁰ Idem., pp. 74-75

⁸¹ Ibidem, pp. 76-77

5. Een vergelijking van de ideeën.

De wereld heeft te maken met een ecologische crisis. Door het gebruik van nieuwe, efficiëntere technologieën is de productiecapaciteit enorm toegenomen sinds de 18^e eeuw. Tegelijkertijd ontstonden er veranderingen in de sociale structuren, die volgens Lewis Moncrief begonnen met de Franse Revolutie. De welvaart nam toe voor een grotere groep mensen, waardoor er meer vraag naar goederen ontstond. Ook is de moraal veranderd, het eigenbelang kwam steeds vaker voorop te staan en er werd weinig belang gehecht aan de natuur.

Hoe zit dat in de islam? Wordt er in de islam wel volop waarde gehecht aan de natuur? Een eerste, oppervlakkige inventarisatie bracht aan het licht dat dit zeker het geval is; er zijn moslims die zich bezighouden met de problematiek van de ecologische crisis. De ideeën van drie van deze mensen wat betreft deze crisis staan hierboven beschreven. Seyyed Hossein Nasr wordt gezien als een van de grondleggers van de islamitische ecologische beweging. Mawil Izzi Dien en Fazlun Khalid zijn meer recente denkers en hebben een activistische kant. Welke overeenkomsten en verschillen vertonen zij? Welke argumenten vallen uit hun ideeën af te leiden over hoe de groene kant van de islam eruit ziet?

Een gemeenschappelijke deler is de kritiek op moderne westerse landen. Nasr, Khalid en Dien vinden de belangrijkste oorzaken van de ecologische crisis in die landen en vinden dat er daar een omslag in het denken plaats moet vinden. Maar daarbij komen ze wel met een oplossing, dingen waar mensen aan zouden moeten werken. Zij vinden deze principes in de islam. Een duidelijk voorbeeld daarvan geeft Khalid wat betreft de renteheffing. Rente lijkt geld uit niets te creëren en zorgt voor een exponentiële groei van geld. Dat geld wordt gebruikt om te investeren in nieuwe technologieën en zorgt voor hebzucht; daarom is het heffen van rente in de islam verboden. Dat neemt weliswaar niet weg dat moslims vandaag de dag zich niet aan dat verbod houden, maar de gedachte erachter is helder. Het gaat niet altijd alleen maar om meer en meer, maar om in gelijke mate geven en nemen. Of, zoals Nasr het benoemt, de houding van de mens ten opzichte van de natuur veranderde. De mens ging de aarde als gebruiksvoorwerp beschouwen. De natuur moet de behoeften van de mens bevredigen, behoeften die steeds groter worden. Nasr levert zo kritiek op het Westerse consumentisme. Het eigen belang staat voorop, behoeften moeten steeds sneller bevredigd worden. Er wordt niet nagedacht over de gevolgen voor de natuur.

Izzi Dien benoemt deze gedachte als het niet uit zijn op materieel en/of economisch winstbejag. De relaties tussen mensen, tussen de mens en de natuur en tussen de mens en God zijn voor een moslim belangrijker. Deze relaties zijn gebaseerd op rechtvaardigheid en omzien naar elkaar. Er zit een wederzijds respect in en elkaar nodig hebben om voortbestaan in de toekomst te kunnen garanderen. De basis van deze relaties is een kenmerk van rentmeesterschap. Het zijn waarden die volgens de definitie van rentmeesterschap van Di Paola nodig zijn om de toekomst van de aarde en de bewoners veilig te stellen.

‘Environmental stewardship is het op een verantwoordelijke manier managen van het menselijk gedrag door morele waarden, gedrag dat betrekking heeft op de natuurlijke omgeving van de mens, om het voortbestaan van de aarde en behoud van natuurlijke en fossiele hulpbronnen te garanderen voor toekomstige generaties mensen en ander leven op planeet aarde, een taak die is weggelegd voor iedere mens en die mens legt verantwoording af aan de maatschappij.’

Het managen van het menselijk gedrag op een verantwoordelijke manier vinden we concreet terug bij Izzi Dien als hij het systeem van waterverdeling beschrijft. Het is een voorbeeld van hoe het gedrag zou moeten/idealiter zou kunnen zijn. In minder concrete vorm stipt Nasr dit management ook aan, door te zeggen dat islamitische landen invloed kunnen uitoefenen op de agenda van ontwikkelingen op het technologisch vlak. Al deze technologische ontwikkelingen hebben invloed op gedragingen van mensen, ook hier moeten morele waarden op van toepassing zijn, net zoals bij de toegang tot water. Khalid benoemt dit managen als het managen van de exponentiële groei in welvaart door het heffen van rente. Er kwam meer geld beschikbaar voor consumptiegoederen, waarbij morele waarden met betrekking tot de natuur uit het oog verloren werden.

Het garanderen van het voortbestaan van de aarde en behouden van natuurlijke en fossiele hulpbronnen komt bij geen van de drie denkers concreet naar voren. Het is een opdracht van Allah om voor de aarde te zorgen, de mens heeft een verantwoordelijkheid naar hem als viceregent. Het is niet alleen de wil van Allah om goed voor de aarde te zorgen, het is ook een plicht als 'goede moslim'. Alle drie de denkers zien rentmeesterschap wel als een taak voor elke mens, omdat iedere mens de taak van *khalifa* heeft gekregen van Allah, maar daarom moet vooral aan hem verantwoording worden afgelegd.

Een punt wat Nasr noemt, maar wat niet zozeer terug te vinden is bij Khalid en Izzi Dien, is het achterblijven van islamitische landen op technologisch gebied. Hij stelt dat de islamitische landen de snelle technologische ontwikkelingen in het Westen nauwelijks kunnen bijbenen, waardoor zij niet de kans en de tijd hebben om na te denken over of de productiemiddelen en technologieën passen bij de islamitische principes op het gebied van natuur en milieu. Maar Nasr betoont ook enige mate van zelfinzicht. Dat er geen islamitische principes worden toegepast, is voor een deel ook aan de moslims zelf te danken en dan met name aan de moslimgeleerden, *ulama*. Hij constateert een gebrek aan bewustzijn bij de *ulama*, om diverse redenen. Juist de *ulama* hebben een grote invloed op de bevolking, dus zij zijn aangewezen personen om de bevolking bewust te maken van de ecologische crisis en hoe de islam stelt dat met de aarde moet worden omgegaan.

Een veranderde houding van de mens ten opzichte van de natuur is wel een punt dat de drie denkers met elkaar delen. Het wordt door Moncrief ook aangeduid als een oorzaak van de huidige ecologische crisis. Moncrief situeert het in de 18^e eeuw ten tijde van de Franse Revolutie, de islamitische denkers in de Renaissance. Nasr noemt het antropocentrisme. De mens is centraal komen te staan, is haar eigen wetten gaan maken en de goddelijke uit het oog verloren. Khalid betreft de secularisering erbij; een seculiere wetenschappelijke levensvisie heeft de plaats van religie ingenomen. Maar dat is een amorele visie, omdat het geen normen en waarden biedt voor hoe om te gaan met mensen en de aarde. Religie leert dat wel. Izzi Dien lijkt eveneens te signaleren dat er een toenemende mate van secularisering gaande is. Hij lijkt een waarschuwing af te willen geven dat secularisering niet de juiste weg is om te bewandelen voor mensen. Alleen als de goddelijke wetten gevolgd worden, kan de mens de verantwoordelijkheid om voor de aarde te zorgen volhouden. Dit wordt in zijn ogen onvoldoende gedaan. Met het uit het oog verliezen van de goddelijke wetten, verliest men ook uit het oog waarom en hoe er voor de aarde gezorgd moet worden.

Hoe ziet volgens deze denkers dan de toekomst eruit? Hoe ziet de bijdrage van de islam aan die toekomst eruit? Welke rol speelt environmental stewardship daarin?

Alle drie de denkers, Khalid, Nasr en Izzi Dien verwerken vier principes in hun toekomstvisie. Religie staat daarbij voor hen centraal. Zonder uitzondering gaan ze in op *tawhid* en *fitra*, hoewel Izzi Dien de term *fitra* niet expliciet gebruikt: de aarde is door Allah geschapen, hij is één en in die eenheid legt iedereen, zowel mensen als dieren, verantwoording aan hem af. De schepping vormt een eenheid met een natuurlijke orde, waarvan de mens deel uit maakt. De schepping is onderworpen aan de wetten die door Allah zijn opgelegd en de mens heeft zich daar net zo goed aan te houden. Doet de mens dit niet, dan is de mens bezig zichzelf en de schepping te vernietigen, aldus Khalid. De mens heeft echter als enige een keuze om deze goddelijke wetten te volgen. De mens heeft van Allah rede gekregen om een keus te maken tussen goed en kwaad. Alleen het goede leidt volgens Izzi Dien naar succes en een goede relatie met Allah. Daar ligt de verantwoordelijke en lastige taak voor de mens.

Tezamen met deze twee principes komt ook de *mizan* naar voren. Het principe van de balans die volgens Khalid en Nasr is verstoord. De aarde is geschapen in een bepaalde kosmische orde, waarvan alle onderdelen elkaar in evenwicht houden. Dit evenwicht, daar is bij de drie denkers geen twijfel over, moet worden hersteld.

De denkers gebruiken de term environmental stewardship niet in hun werk, maar komen alle drie wel met dezelfde Arabische term die dit uitdrukt, *khalifa*. Het is het Arabische woord voor rentmeesterschap. De aarde is om meer redenen geschapen dan alleen om de mens te dienen, dus

de mens draagt er verantwoordelijkheid voor. Het is een heilige taak, zegt Khalid, om verantwoording over het eigen handelen af te leggen. Dat kan alleen de mens.

6. Conclusie.

Er is duidelijk een groep moslims, hoewel klein, die zich zorgen maakt om de manier waarop de mens met de aarde omgaat en die proberen dat bij te sturen. Opvallend is dat Nasr kwam met zijn denkbeelden in de tijd dat ook Passmore zijn invloedrijke boek schreef, in de jaren '70, midden in de Koude Oorlog en kort na de oliecrisis van 1973. Misschien mag men hieruit afleiden dat dit een tijd van bewustzijn was, dat men er langzaam achterkwam dat er een ecologische crisis dreigde of was.

Hoe zien de denkers de oorzaken van de ecologische crisis?

Mensen als Moncrief beschreven duidelijke oorzaken voor de ecologische crisis, die veelal overeen komen met wat Nasr, Khalid en Izzi Dien als oorzaken zagen. Er is een duidelijke rol weggelegd voor de technologische ontwikkelingen van na de Industriële Revolutie, die een zeer groot beroep hebben gedaan op de natuurlijke hulpbronnen en leidden tot een toegenomen consumentisme. De hier beschreven islamitische denkers schrijven dit geheel toe aan Westerse landen, iets waar islamitische landen in mindere mate invloed op hebben gehad. Of, zoals Nasr het benoemde, de natuur werd een gebruiksvoorwerp. Veranderingen in de samenleving, onder andere door urbanisatie, hebben ervoor gezorgd dat de traditionele relatie met de natuurlijke leefomgeving verloren ging en zaken als kapitalisme, individualisme en consumentisme centraal kwamen te staan. De denkers, met Moncrief, zijn vrij eenduidig in de oorzaken.

Hoe zien de denkers de toekomst en welke bijdrage kan de islam hieraan leveren?

Er lijkt een gevoel van urgentie te bestaan bij Nasr, Khalid en Izzi Dien, maar het is nog niet te laat volgens hen. Het is hoog tijd om bewustzijn bij elk individu te creëren, zodat rentmeesterschap geïmplementeerd wordt, maar dit lijkt vooral te zijn om de relatie met Allah te herstellen en een zo goed mogelijke moslim te zijn. Zij dragen vele manieren aan waarop het bewustzijn kan worden hersteld, waarbij de principes *tawhid*, *fitra*, *mizan* en *khilafa* een belangrijke rol spelen. Maar het draait vooral om het zo goed mogelijk moslim zijn, als de natuur uit het oog verloren wordt, heeft dat gevolgen voor de relatie met Allah. Dan kan de toekomstvisie wel eens heel onzeker zijn.

De taak van *khilafa* is een taak die weinig afwijkt van de taak van rentmeesterschap in de joods-christelijke traditie, behalve de nadruk veel meer wordt gelegd op de relatie met Allah en de verantwoordelijkheid van de mens jegens hem. Het moet echter wel vooral gebeuren door het managen van het menselijk gedrag door middel van morele waarden.

In hoeverre speelt environmental stewardship een rol in de manier waarop de islam zich presenteert op het gebied van natuur en milieu? Environmental stewardship is aanwezig in de islam, onder de term *khilafa*. Deze term mag echter niet los worden gezien van drie andere principes, *mizan*, *tawhid* en *fitra*. De *tawhid* loopt overal doorheen in het werk van de denkers en is de belangrijkste reden voor hen om de ecologische crisis op de kaart te zetten. Het speelt een grotere rol dan *khilafa*. Nasr, Khalid en Izzi Dien vinden de rol van de mens als *khalifa* belangrijk, maar de andere principes staan voorop. Meer impliciet speelt environmental stewardship voor hen een rol, het is onderdeel van de goddelijke wet en wordt vormgegeven door deze wet. Het is er dus, maar het is niet de centrale term waarmee de leer van de islam ten aanzien van natuur en milieu kan worden samengevat. Omdat Allah één is en de wereld geschapen heeft, daarom hebben moslims de taak om voor de aarde te zorgen. Die taak duiden zij aan als *khalifa*.

Bibliografie.

- Al-Damkhi, A.M., 'Environmental Ethics in Islam: principles, violations and future perspectives', *International Journal of Environmental Studies*, 65, 1 (2008), pp. 11-31
- Attfeld, R., *Environmental Ethics: An Overview for the Twenty-First Century*. (Cambridge: Polity Press, 2006)
- Barrow, C.J., *Developing the environment*. (London: Longman Scientific & Technical, 1995)
- Bureau of Democracy, Human Rights and Labour, 'International Religious Freedom Report 2007' <http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/2007/90139.htm> (28-7-2014)
- Bussink, M., 'De groene Islam: inspiratiebron voor milieuvriendelijk leven' <http://www.michielbussink.nl/artikelen.php?id=1&aid=60> (6-8-2014)
- Di Paola, M., 'Environmental Stewardship, Moral Psychology and Gardens', *Environmental Values*, 22 (2013), pp. 503-521
- Foltz, R.C., Denny, F.M. & Baharuddin, A. (eds.), *Islam and Ecology: A Bestowed Trust*. (Harvard: Harvard University Press, 2003)
- Gottlieb, R.S. (ed.), *The Oxford Handbook of Religion and Ecology*, (Oxford: Oxford University Press, 2006)
- Grist, '15 Green Religious Leaders', 2007, <http://grist.org/article/religious/> (10-6-2014).
- IFEES, 'Our Strategy', <http://www.ifees.org.uk/our-strategy> (10-6-2014)
- IPCC Working Group II, 'Climate Change 2014: Impacts, Adaptation, and Vulnerability'. (Yokohama, 2014) <http://ipcc-wg2.gov/AR5/report/final-drafts/> (6-12-2014)
- Izzi Dien, M.Y., *The Environmental Dimensions of Islam*. (Cambridge: The Lutterworth Press, 2000)
- Izzi Dien, M.Y., 'Islam and Environment: theory and practice', *Journal of Beliefs & Values: Studies in Religion & Education*, 18, 1 (1997), pp. 47-57
- Khalid, F. & O'Brien, J. (eds.), *Islam and Ecology*. (London: Cassell Publishers Limited, 1992)
- *Koran*. (Koran online). <http://www.moslim.co/online-koran/online-koran-lezen-nederlands> (16-11-2014)
- Krebs, A., *Ethics of Nature: A Map* (Berlijn: De Gruyter, 1999)
- Moncrief, L.W., 'The Cultural Basis for Our Environmental Crisis', *Science*, New Series, vol. 170, (1970), pp. 508-512
- Nasr Foundation, 'About Seyyed Hossein Nasr', <http://www.nasrfoundation.org/bios.html> (1-8-2014)
- *Nieuwe Bijbelvertaling*. (Heerenveen: Uitgeverij NBG 2005)
- Passmore, J., *Man's Responsibility for Nature*. (London: Gerald Duckworth & Co. Ltd, 1974)
- Porritt, J., *Seeing green*. (Oxford: Oxford Publishers, 1984)
- Schweiker, W. (ed.), *The Blackwell Companion to Religious Ethics*, (Oxford: Blackwell, 2004), pp. 469-476
- Schwenke, A.M., 'Seyyed Hossein Nasr, Traditionalism, Islamic Esotericism & Environmental Ethics', <http://media.leidenuniv.nl/legacy/thesis-ba-schwencke-sh-nasr-and-environment-version-030909.pdf> (1-08-2014)
- Taylor, B. (ed.), *Encyclopedia of Religion and Nature*, Vol 1 (New York: Bloomsbury Academic, 2005)
- Welchman, J., 'A defence of Environmental Stewardship', *Environmental Values*, 21 (2012), pp. 297-316
- White, L.T., 'The historical roots of our ecological crisis', *Ecology and Religion in History*, (New York: Harper and Row, 1974)
- Worrell, R. & Appleby, M.C., 'Stewardship of natural resources: definition, ethical and practical aspects', *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 12 (2000), pp. 263-277
- World Wisdom, 'Seyyed Hossein Nasr's life and work', <http://www.worldwisdom.com/public/authors/Seyyed-Hossein-Nasr.aspx> (1-8-2014)